

על מצבה של העברית

עברית היא עברית

↙ הדסה קנטור

קסמה של העברית בקליטה מתמשכת, מאז ומתמיד, של מילים וצירופים מלשונות זרות, תוך הטמעתם במבנה המקורי של השפה. גם בימינו האיזון בין העברית המקורית למה שנקלט מן החוץ לא הופר.

הקדמה: גלובליזציה לשונית - מלוא כל הארץ

בעולם התקשורת הגלובלית הפכה האנגלית במהירות להיות ה'לינגווא פרנקה'. כך נוצרו בלשונות שונות ביטויים המורים על שילוב השפה הלאומית עם האנגלית, לדוגמה: פרנגלה (Franglais) לצרפתית מעורבת באנגלית, ספנגליש (Spanglish) – לספרדית מעורבת באנגלית, וכמובן כך גם בלשוננו 'אנגרית' או Hebrish. ביטויי-הכלאיים האלה משקפים את קיומה של מגמת שאילה נרחבת מן האנגלית, ובכלל זה תרגומי שאילה משפה זו ורימוזים לתרבותה, כגון כותרת הרצאתי המרמזת לשורה הידועה משירה של גרטרוד סטיין Rose is a rose is a rose. שאילת מילים וצירופים מן האנגלית שואבת מתחומי התרבות השונים: פוליטיקה (פריימריז), בידור (רייטינג), מזון (המבורגר), ספורט (גול), ביגוד, טכנולוגיה, פרסום ועוד. על כך נכתב לא מעט, ולא כאן המקום להזכיר את המחקרים הרבים. במקרים רבים המילה האנגלית משתלבת לתוך המערכת הפונולוגית והמורפולוגית של העברית, כגון ה-sweater הנהגה כ'סוודר'. מה שקשה לי להבין הוא כיצד הפכה המילה האנגלית special ל'ספיישל' (הכתובה בשני יו"דים וגם נהגית כך על פי רוב). כאשר שאלתי את הסטודנטים שלי ביחידה לעיתונאות ותקשורת מה פירוש המילה spatial באנגלית, השיבו כולם 'מיוחד' כמו ב'מבצע ספיישל', הרווח מאוד בפרסומות; אף לא אחד ידע שפירושה 'מרחבי' או 'חללי' - מן המילה space. בימינו, כאמור, נשתלבו מילים רבות מן האנגלית, בעיקר כאלו הקשורות לטכנולוגיית המחשב, לתוך המערכת המורפולוגית שלנו. כך הפועל 'לצ'טט' - מ-chat, 'לסמס' - מ-SMS. אגב, הייתה כותרת חביבה ב**ידיעות אחרונות** (21.5.08) 'מסומסת במצב טוב', על בחורה שמסמסת מהבוקר עד חצות לילה... לפעמים נוצר מעין ריבוי כפול בעברית, כגון 'ברקסים' (וגם 'צ'פסים' ו'בורקסים' - האחרון מן הלדינו).

מילות מפתח: לשון המקורות, לשון התקשורת המודרנית, שאילה משפות זרות, השפעת האנגלית

הדסה קנטור היא בלשנית; מרצה בדימוס מאוניברסיטת בר-אילן.

המאמר מבוסס על הרצאה בכינוס האגודה הישראלית לחקר שפה וחברה שנערך במכללת לוינסקי, יג בסיוון תשס"ח 16.6.08. שמרנות ופתיחות במדיניות לשון, תחדישים רשמיים ועממיים, השפעת שפות זרות על התפתחות הלשון

אמריקניזציה של העברית - הכצעקתה?

ניבים שבאו אל קרבה של העברית ולא נודעו

על אף האמריקניזציה הגוברת והולכת בלשוננו, חלק הארי של אוצר המילים בעברית בת ימינו עדיין נובע ממקורותינו העתיקים, דהיינו המקרא, לשון חז"ל, לשון התפילה ולשון ספרות העיון והשירה של ימי הביניים. האקדמיה ללשון העברית חידשה חלופות רבות למילים השאלות מלשונות זרות. אמנם רק חלקן נשתלבו ללשוננו של הציבור הרחב. לפרקים אכן קשה להסביר מדוע מילים מסוימות נתקבלו מיד, ואחרות נדחקו. לדוגמה: ה'סמובר' שהומר ל'מָחַם' נתקבל בחום, בעוד ה'מֶקֶר' (חלופתו העברי של ה-cooler) לא נקלט. ומעשה שאירע בי כך היה: עברתי ליד אחד הקניונים, ביום חם מאוד, ושאלתי את השומר אם יש מקר באולם הכניסה. הוא הסתכל בי בעיניים תמהות, ושאל לרצוני. עניתי לו שאני צמאה מאוד ורוצה לשתות מים. 'אה', הוא השיב, 'את מתכוונת לקוֹלֶר'.

ובכל זאת, עם כל ההשפעות הזרות שחדרו ללשוננו היום, העברית היא עברית. יש אמנם הקוראים לה 'ישראלית' ולא עברית (כמו, למשל, גלעד צוקרמן במאמרו 'ישראלית שפה יפה' (הו! 2 תשס"ה, 172-182), שהיא, לדבריו, 'השפה העיקרית של מדינת ישראל'. דברים אלה, אם להתבטא בישראלית טובה, 'מקפיצים' אותי. במאמרי בהד האולפן החדש 84 (תשס"ב), 'מה נורא הנוראי הזה', כתבתי שבעוד ילד עברי בבית ספר יסודי מסוגל להבין פחות או יותר את החלקים הנרטיביים (הסיפוריים) שבמקרא, הרי גם המשכיל האנגלי בימינו זקוק ל'תרגום' לאנגלית מודרנית כדי להבין את לשונו של צ'וסר (הכתובה ב-Middle English), שכתב את יצירותיו רק לפני שש מאות שנה. ברצוני להתייחס היום לצירופים כבולים הרווחים כיום בלשון התקשורת היומיומית שלנו, שהם ברובם תרגומי שאילה מן האנגלית או משפות זרות אחרות, אך בחלקם הותאמו לתרבותנו. במאמרי 'אקולוגיה לשונית על שאילות גלויות וסמויות מן האנגלית' (בלשנות עברית 33-34-35, (תשנ"ב) הזכרתי את הביטוי הרווח 'הוא לא כוס התה שלי', או, כפי שמרבים לשמוע, 'הוא/ זה לא הכוס תה שלי' הביטוי אכן תורגם מן האנגלית: he's not my cup of tea. אנחנו שותים בארץ בדרך כלל תה בכוס (אגב, כך גם ביידיש 'מ'טרניקט א גלאַז טיי', ולא בספל, שהוא התרגום המילולי ל-cup. לפרקים תרגומי שאילה של ביטוי מסוים נשמעים כל כך אותנטיים-מקוריים, שרבים מסרבים להאמין שאכן נשאלו משפות זרות. הדוגמאות שהבאתי בשעתו הן 'מלח הארץ', ביטוי שמקורו בדרשתו של ישו על ההר (מתי ב, 13), או 'חלקת אלוקים הקטנה', תרגום שם ספרו המפורסם של ארסקין קולדוול, God's Little Acre. רבים מדוברי העברית הילידיים משוכנעים שביטויים אלה הם מ'מקורותינו', בעוד באמת מדובר בתרגומי שאילה (כמוכח במחקר), שהפכו לחלק 'אורגני' של העברית בת ימינו.

יש מקרים של תרגומי שאילה שבהם הצירוף הכבול המקורי הוא ייחודי בכך שיש בו אליטרציה, היינו חזרת הצלילים בראש כל אחד ממרכיביו. כגון: a tempest in a teapot, ובעברית 'סערה בכוס תה' או 'סערה בכוס מים'. וגם כאן התאמנו את התרגום העברי לתרבותנו ולמנהגי זמננו, שהרי מי משתמש היום ב'תיון' שהוא קומקום קטן לתה!?

מקרה הפוך לחלוטין הוא הצירוף 'מחט בערימת שחת', תרגום שאילה מן האנגלית: 'a needle in a haystack' - אנגלית פשוטה יומיומית, מה שה-Dictionary of American Idioms (1975) קורא 'informal', בעוד התרגום העברי כאן הוא בחריזה ובלשון גבוהה. המילה 'שחת', שפירושה 'תבואה למספוא' משמשת במשמעות זו לראשונה בלשון חז"ל: 'קוצר לשחת ומאכיל לבהמה' (מסכת מנחות). ניסיתי במשך ימים לא מועטים לברר מה מקורו של התרגום המופלא 'מחט בערימת

שחת'. כיוון שהוא נשמע כאילו מקורו בשירה העברית, התייעצתי עם חוקרי שירה עברית, עם מתרגמים ואף פשפשתי באינטרנט ('מרשתת' בעברית צחה). נאמר לי, בין היתר, שהביטוי מופיע באחד משיריו של הסופר העברי יהודה שטיינברג, שחי ברוסיה ונפטר ב-1908, ואולי אף בשיר של יצחק קצנלסון, שנספה בשואה. למצוא את הביטוי הזה בכתבי יהודה שטיינברג היה אכן כמו 'לחפש מחט בערימת שחת'.

אם ביטוי מעין זה הוכנס ללשונם של יהודים מרוסיה לפני כמה דורות, אין להניח שמדובר בשאילה מן הצירוף האנגלי. מתקבל יותר על הדעת שמדובר בהשפעה מן היידיש או מן הרוסית. ידידי בן-ציון פישלר הפנה אותי אל ד"ר יוסף גורי מן האוניברסיטה העברית בירושלים, שחיבר, בין היתר, מילון של ביטויים מקבילים ברוסית, יידיש ועברית. ואכן הוא קרא לפני את הביטויים ביידיש 'ס'איז פארפאלן געווארן ווי א נאָדל אין א זאָק' (בעברית: 'זה אבוד כמו מחט בשק'). ויש גם ברוסית ביטוי דומה. כששאלתי את ידע מה מקור הביטוי בעברית, ענה לי בפשטות: 'יד ברקוביץ'. זה כתוב בפירוש במילון אבן-שושן'. ואכן, בערך 'חיפש' דווקא (מילון אבן שושן, מהדורת 1977) הביטוי מופיע כערך-משנה: 'חיפש מחט בעגלה של שחת' - כך! לפי תרגומו של ברקוביץ לספרו של שלום עליכם, חיי אדם.

גיור כהלכה - לאו דווקא

ועתה ברצוני לעבור לצירוף שונה לחלוטין שמצאתי בכותרת במוסף הספורט של העיתון מעריב ב-14.4.08: 'משה בתיבה'. כאן אין מדובר במה שקרוי ניבים או ביטויים אידיומטיים, שעליהם דיברתי עד כה, אלא במשהו שונה לחלוטין.

הכתבה עוסקת בספורטאי בשם משה גלאם. המשפט הראשון בכותרת המשנה שלה: 'משה גלאם, פעם כוכב עבר ואחר-כך מסתבך סדרתי, הגיע היום אל המנוחה והנחלה: הוא מאמן בקבוצת ילדים א' של עירוני כפר-יונה ונהנה מכל רגע'. עליי להודות ש'משה בתיבה' לא נראה לי ממין העניין, שכן לי הביטוי מוכר מן הסיפור המקראי על משה רבנו ושיר הילדים הנודע מאת ק"י סילמן, הפותח במילים 'דומם שטה...', ומה לזה ולאיש החי בנחת ובנעימים?! עד אשר אמרו לי ילדי המשתוממים: 'אימא, את לא יודעת שב'משה בתיבה' הכוונה לנקניקיה העטופה בבצק', מה שקרוי באנגלית pigs in a blanket. בוויקיפדיה גיליתי שהחלופה הגרמנית היא Würstchen im Schlafrock (בעברית: 'נקניקיה בכתונת לילה'). רוביק רוזנטל במלון הסלנג שלו מביא את הצירוף 'משה בתיבה' ומפרש 'נקניקיה עטופה בבצק עלים', ובסוגריים כותב 'מיושן'. הדוגמה שהוא מביא: 'הלהיט האחרון של טבעול זה בסך הכול משה בתיבה, אבל מסויה'. התואר 'מיושן' כאן אינו מדויק לגמרי. בסקר שערכתי בקרב שתי קבוצות של גמלאים שאני מרצה בפניהם (רובם סבתות), היו מעטים בלבד שהכירו את המעדן 'משה בתיבה'. לעומת זאת, אמהות צעירות וילדים הכירו היטב את המעדן האהוב.

החלטתי אפוא שיש לחקור את מקורו של הביטוי ולבדוק כיצד הגיעו 'החזירים בשמיכה' ל'משה בתיבה'. והנה לשונה של איילת בן-יוסף הכותבת באינטרנט: 'באנגלית קוראים למאכל זה "חזירים בשמיכה" (pigs in a blanket). אצלנו הוא עבר גיור כהלכתו והפך למשה בתיבה, הזכור לכולם מילדים מבשלים של רות סירקיס' (1975). באתר אחר באינטרנט מעיר הרב מנחם מן, רב היישוב נצרים-יבול, לגבי ביטויים עבריים שמקורם במקרא ובהם 'משה בתיבה': '... הנקניקיה בבצק עלים זוכה לשם "מכובד" אצל הגויים, והוא: "חזירים בשמיכה". שינוי השם הוא פעולה קטנה שרווח חינוכי בצידה'. ובאתר אחר, באנגלית, העוסק באוכל כשר (kosher food), מצאתי Koshers pigs in a blanket – Moses in the Ark ויש גם: Moses in a boat, Moses in a crib ועוד.

במשפחות דתיות וחרדיות רווח השימוש ב'משה בתיבה'. כאשר סיפרתי לד"ר ריבקי שמש מהמחלקה ללשון שלנו על 'גיורו' של המונח, ענתה לי שאין הוא נשמע לה כביטוי מתורגם. היא זוכרת שבתור ילדה קטנה הייתה מבקשת מאימא שלה שתכין 'משה בתיבה' לכבוד פרשת 'שמות', שבה מופיע הסיפור המפורסם.

כיוון שכפי שהזכרתי, ההיקרות הראשונה של ביטוי זה היא בספרה של רות סירקיס, החלטתי להתקשר אליה ישירות. השיב לי בטלפון בעלה, וכשהצגתי את עצמי כמי שעוסקת בבלשנות ולא בבשלות, הוא אמר בקול חביב שהוא שמח מאוד, כי סופר לו שבאחת האוניברסיטאות נכתבת עבודת גמר על לשון ספרי הבישול של רעיתו רות. כאשר הסברתי לו ששאלתי קשורה למקורו של הביטוי 'משה בתיבה', השיב לי שזו הייתה המצאה של בתו הקטנה שלמדה בשעתה בבית-ספר דתי.

החלטתי איפוא לחפש את בתה של רות סירקיס, הוגת הביטוי על-פי עדותו של אביה. שמה כיום נורית בנק. בשיחתי עם נורית היא אישרה את דבריו. בהיותה ילדה קטנה יצאה משפחתה לארצות הברית, שם למדה עד כיתה ג' בבית-ספר דתי - Yavneh Hebrew Academy. היה זה בשנת 1972, כשהייתה בגיל שמונה. יום אחד חזרה הביתה לאחר הלימודים וראתה את אימא שלה מכינה נקניקיה עטופה בבצק עלים, ואז אמרה לה: 'אימא, מה שאת עושה מזכיר לי מה שלמדנו היום בבית הספר על משה בתיבה'.

מתקבל אפוא על הדעת שאכן זהו מקור השם העברי. כדאי בעניין זה לעיין בספרו של יצחק אבינרי **יד הלשון**, הכותב גם על 'חידושי ילדים'. אמנם רוב הדוגמות שמביא אבינרי הן מבנים חדשים, אך, בין היתר, הוא מביא גם ביטויים מקוריים שהמציאו ילדים במשחקים, כגון 'שברו את הכלים' במשמע 'הפסיקו את המשחק'.

סיכום

קסמה של העברית היא העובדה שהיא קלטה וקולטת, במשך דורות רבים, מילים וצירופים מלשונות זרות בעת העתיקה מן היוונית ומן הלטינית, בימי הביניים מהערבית, אחר כך מן הגרמנית, על-פי רוב בתיווך היידיש, וכן מהלדינו וכמובן בימינו בעיקר מן האנגלית. אך בל נשכח שגם בעולמנו, עולם ההי-טק, אני יושבים מול מחשב - ולא קומפיוטר. אנחנו גולשים באתרים רבים, ולא עושים surfing ב-websites. החידושים השאובים מן המקורות או מבוססים עליהם (בשאלה ישירה או ביצירת משמעויות חדשות) משמרים את התרבות ואת האופי המקוריים של העברית.